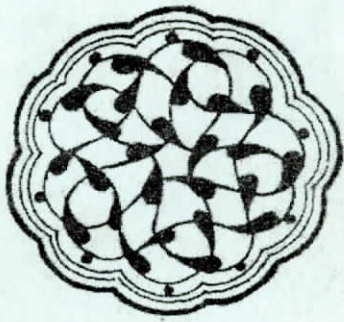

А.А. 163.11.
Т. 1179

ҲАСРӘТ ҲӘСӘНОВ

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИНИН
ФОНЕТИКАСЫ

+

5

ББК Ш 163 11-4
УДК 809. 436.2
Һ-59

Рә'јчиләр: филолокија елмләри доктору,
профессор **Ј.М.Сејидов**,
филолокија елмләри намизәди
Ј.Мәммәдди

Азәрбајҗан дилинин фонетикасы. Дәрс вәсаити. Бақы: Бақы
Университети нәшријаты, 1999, с.269.

Дәрс вәсаитиндә фонетиканын нәзәри вә практик әһәмийәти, фонетик
васитә вә ваһидләр, траскрипсия, нитт сәсләринин үч аспектдә әјрәнилмәси,
сәс, фонем, сәсәләрин тәснифи, фонетик һадисә вә ганунлар, һеча, вургу,
интонасия, орфография, орфоэпија, јазы, графика, сәс вә һәрф, әлифба
һаггында нәзәри мәсәләләр изаһ едилир. Азәрбајҗан дилинин фонетикасынын
нәзәри вә практик мәсәләләри илә марағланан һәр бир шәхс фәјдалана
биләр.

4602000000 – 11
Һ 658(07) – 018 18 – 99

©Бақы Университети нәшријаты, 1999

Фонетиканын предмети вә вәзифәси

Өн мүйһүм үнсийјәт васитәси кими дил өз вәзифәсини,
коммуникатив ролуну данышыг сәсләри васитәси илә һәјата ке-
чирир. Сәсләр сәзләрин зарури мөвчудлуғ формасы, мадди ифа-
дәсидир. Дил сәсләрдән кәнар јашаја билмәз, сәсләри онун мад-
ди әсасыдыр. Латын, хетт, шумер, елам, аккад вә с. дилләр инди
үнсийјәт васитәси кими сәсли дил шәклиндә мөвчуд олмадығын-
дан әлү сајылыр. Сәс материјасы дилин варлығынын әсасыдыр,
дилин үнсийјәтә хидмәт етмәсинә имкан верир. Дил сәс матери-
јасындан кәнар мөвчуд дејил вә мөвчуд ола билмәз.

Дилин ики сәвијјәдә олмасы /сәс вә семантика/ дилин
структуруну башлычы сәвијјәсини тәшкил едир. Дил өз тәбиәти-
нә кәрә семантик һадисәләрдәндир вә ишарәләр системи кими
мүәјјән олунур. Дил системи конкрет нитт актында реаллашыр
вә дејилмиш фикир шифаһи вә јазылы формала чатдырылыр.

Дил функционал чәһәтдән инсанлар арасында үнсийјәт ва-
ситәсидир. Дилин структура бу функцијаны јеринә јетирмәјә ча-
лышыр. Дил анчаг чәмијјәтдә јашајыр. О, мүәјјән бир фикри
ифадә едир, мәзмуну динләјичиләрә чатдырыр. Бу мәзмун, мә'на
мүәјјән заһири форма васитәсилә — сәс вә јазылы шәкилдә әкс
етдирилир. Дилин мәзмуну вә формасы бир-бири илә гырылмаз
шәкилдә бағлыдыр. Дил структур мүнәсибәтинә кәрә ики јару-
са, ики сәвијјәдә бөлүнур: ашағы вә јухары сәвијјәли дил ваһид-
ләри. Елементләрин ашағы сәвијјәли ваһидләри сәсләрдир. Он-
ларын фәрглендиримчи әләмәтләри јохдур. Онлар өз-өзлүјүндә
һеч нәдир, мә'насы јохдур. Ашағы сәвијјәли ваһидләрин сәс сә-
вијјәсинин бир тәрәфи мадди, о бири тәрәфи ифадә планы илә
әләғәдардыр. Ашағы сәвијјәли ваһидләр јухары сәвијјәли ваһид-
ләрә хидмәт едир, онлар бир-бири илә бағлыдыр. Ашағы сәвиј-
јәли ваһидләрдән јүксәк сәвијјәли ваһидләрин мадди гурулмасы
вә фәрглендирилмәси үчүн истифадә едилир. Јүксәк сәвијјәли
ваһидләрин мә'насы вә мадди элементләри ашағы сәвијјәли сәс-
ләр формасындан ибарәтдир. Јүксәк сәвијјәли ваһидләрин се-
мантик сәвијјәсинә морфем, сөз вә чүмлә дахилдир. Бу ваһид-
ләр дә икитәрәфлидир: һәм мәзмун, һәм дә ифадә планы. Ди-
лин фонетик гурулушу тәкчә сәсли дилин јох, һәм дә јазылы
дилин варлығы үчүн әсас шәртләрдән биридир. Дили реаллаш-
дыран онун сәс чәһәтидир. Дил онун васитәсилә инкишаф едир,

пәсилдән-пәслә кечир. Әкәр данышанын тәләффүзү сәсләр формасында верилмәси иди, дил үнсийјәт васитәси вә фикир мүбадиләсинә хидмәт едә билмәзди.

Дилчиликдә дилин сәс вә ваһидләрини өјрәнән саһә фонетика адланыр. Фонетика /јунанча phone - сәс, тика - елм, сәс һаггында тәлим, елм/ термини ики мә'нада ишләдиләр: 1. Нитт сәсләрини, онларын әмәләжәлмә үсулларыны, бирләшмәси вә бир-бири илә әвәз олунмасы гајдалырыны, акустик вә физиоложи артикулјасиясыны өјрәнән дилчилик бөлмәси, дилин сәс тәрәфини өјрәнән елм, 2. Мүөјјән дилә мәхәус олан сәсләрин акустик вә физиоложи хүсусийјәтләри.

Фонетиканын анчаг нитт сәсләри һаггында елм кими мүөјјәнләшдирмәк онун әсл маһийјәтини там әһатә етмир, чүнки фонетика тәкчә нитт сәсләрини јох, һәм дә онларын фонетик әвәзләnmәси, вургунун мүхтәлиф типләри, мелодик типләри, һечә вә интонасияны өјрәнир. Она кәрә дә фонетиканын дилин сәс тәрәфини вә сәс васитәләрини өјрәнән елм кими изаһ етмәк даһа мөгсәдә ујғундур.

Фонетиканын объекти бирбаша нитт сәсләридир. О, тәбиәт вә чәмијјәтдәки бүтүн сәсләри јох, анчаг ичтимаи сәсләри арашдырыр. Дилин сәс гурулушу дилин гурулушунда хүсуси јарус тәшкил едир. Она кәрә дә фонетика дилчилийн мүстәгил саһәси кими фәалијјәт кәстәрир. Нитт сәсләри фонетиканын объектинин мүһүм һиссәсидир, чүнки бунлар дилин формалашмасында әсас васитәдир.

Фонетиканын өз предмети вә вәзифәси вар. Дилин сәс гурулушуна ујғун олараг, фонетика нитт сәсләрини, һечаны, вургунун мүхтәлиф типләрини, интонасияны, орфоэпија вә орфография мәсәләләрини өјрәнир. Фонетиканын гаршысында ашагыдакы вәзифәләр дурур: дилин мүөјјән инкишаф дөврүндә онун сәс тәркибини мүөјјән етмәк, онун статистик чәһәтини вә ја дил тарихинин мүөјјән дөврүндә сәсләрин нитт апаратында јаранма шәраитини, тәкамүлүнү вә инкишафыны мүөјјәнләшдирмәк, нитт сәсләринин ардычыл системли дәјишмәсини, гауна-ујғунлуларыны мүөјјән етмәк вә ја бу дәјишмәнин сәбәбләрини, фонетик һадисә вә гауналарыны изаһ етмәк, һечә, сәс вә һәрф, орфоэпија вә орфография мәсәләләрини арашдырмагдыр.

Нитт сәсләри физики, физиоложи вә лингвистик функција маликдир. Нитт сәсләринә коммуникатив просес кими үч планда бахмаг лазымдыр: мә'лумат, ифадәетмә вә мүрачиәт.

Сәс ваһидләри фонетикада ики аспектдә өјрәнилир: фонетик вә фоноложи. Бир аспектдә сәс ваһидләри артикулјасия - физиоложи, диқкәр аспектдә функционал планда өјрәнилир. Сәс ваһидләринин артикулјасия - физиоложи, артикулјасия - акустик чәһәти фонетиканын, функционал аспекти исә фоноложијанын объектидир.

Фонетик аспект артикулјасия - акустик һадисә кими сәсләрин мадди чәһәтини, сәсләрин һансы нитт органларында һечә јаранмасыны, данышыг просесиндә органларын гаршылыгыла әлағәләnmәсини, еләчә дә физики сәчијјәсини /учалыг, интенсивлик, узунлуг/ тәдгиг едир. Фонетиканын фоноложи аспекти сәсләрин хүсуси лингвистик функцијасыны, коммукасия просесиндә сәсләри јарадан вә фәргләндирән ишарәләр кими һансы функцијаны јеринә јетирмәсини арашдырыр.

Фонетика вә фоноложија нитт сәсләринин мүхтәлиф аспектләрдә өјрәнсә дә, онлара ајры-ајры елм саһәси кими јох, бир фәннин, бир елмин ики аспекти кими јанашмаг лазымдыр. Буналарын, әввәла, һәр икисинин өјрәнмә объекти ејнидир. Икинчиси, нитт сәсләри вә фонемләр бир-бири илә нә ејниләшдирилә биләр, нә дә онлара бир-бириндән әлағәни тамам кәсмиш кими бахмаг олар. Фоноложи аспект фонетик аспектә әсасланыр, сәс ваһидләринин функционал сәчијјәсини реаллашдырыр. Нитт сәсләри илә фонемләр арасында бирбаша әлағә вар. Бу әлағә нәтичәсиндә фонем реаллашыр, ифадә олунур, нитт сәсләри онун мадди ифадәчисидир. Фонемләр системи диференсиал әләмәтләри мүгајисә етмәклә мүөјјәнләшир. Нитт сәсләри өзлүјүндә лингвистик вә ја функционал, социал аспектиләри тәмсил едир. Акустик - артикулјасия, лингвистик социал аспектиләр фоноложијадан ајрылмаздыр.

Фонетика илә фоноложија арасында гарлышыгыла әлағә олса да, фәргләр дә вар: 1) фонетика сәсләрин физиоложи вә физики тәсвирини, фоноложија сәсләринин физиоложи функцијасыны өјрәнир, 2) фонетиканын объекти нитт сәсләри, фоноложијанын объекти исә фонемләрдир, 3) фонетика нитт сәсләринин гурулушуну, фоноложија дил системинин структур ифадәсини өјрәнир.

"Дили сәсләрдән кәнарда өјрәнмәк мүмкүн дејил, чүнки бу, бирликдә, ваһид бүтөв олан мәзмунла форманы ајырмаг демәкдир"/М.И.Матусевич/. Дилин бүтүн дахили гурулушу вэ бу гурулуша дахил олан бүтүн "гејри-фонетик ваһидләр фонемләрдән тәшкил олунур. Фонемләрсиз дил ваһидләри нә лингвистик гурулушу, нә дә дил системи ола биләр. Һансы дил олурса-олсун, онун елми шәкилдә өјрәнилмәси фонетикадан башланмалыдыр"/Ф.Ф.Фортунатов/. Сәс системи дил структурунун вачиб вә мүһүм үнсүрдүр, һәм дә елә бир үнсүрдүр ки, ону өјрәнмәдән грамматик гурулушун вә лүгәт тәркибинин өјрәнилмәси мүмкүн дејилдир. Мә"лумдур ки, дилин структурунун өјрәнилмәси дилчилијин мүһүм вәзифәсидир. Бу о демәкдир ки, бу мүһүм вәзифәнин тәркибинә ејни заманда дилин сәс системинин өјрәнилмәси дә дахил олур"/Р.И.Аванесов/. "Доғрудан да дилин фонетик системи илә таньш олмадан дилин нэзэри вә ја практик сурәтдә өјрәнилмәси мүмкүн дејилдир"/Ф.Ф.Фортунатов/.

Дилин нэзэри вә практик планда өјрәдилмәси истәр-истәмәз бирбаша сәс формасы илә әлагәси мäsәләсинә тохунмағы зәруриләшдирир. Фонетиканын өјрәнилмәсинин бөјүк нэзэри вә практик әһәмијјәти вар. Сәс ваһидләри вә онларын бирләшмәси морфем, сөз, сөз бирләшмәси вә чүмләләрин мадди өртүјүнү јарадыр. Чүмләннин мүхтәлиф коммуникатив тишләри нитгдә мүхтәлиф фонетик вәситәләрлә, мүхтәлиф интонасијаларла формалашыр. Она көрә дә дилин сәс, мадди чәһәтинин өјрәнилмәси дилин өзүнү өјрәнилмәсинин вачиб һиссәсидир. Фонетиканы өјрәнмәдән вә билмәдән дилин грамматик гурулушуну вә лүгәт тәркибини өјрәнмәк чәтиндир.

Фонетиканын практик әһәмијјәти даһа бөјүкдүр. О, биринчи нөвбәдә, охумаг вә јазмағы өјрәнмәнин елми шәкилдә әсәландырылымыш методикасынын мејдана кәлмәси үчүн вачибдир. Азәрбајчан дили мүәллимә кәләчәкдә харичи дил кими функционал сәс ваһидләринин тәркибини, онларын фонетик сәчијјәсини, бирләшмәси вә дөјишмәси ганунларыны, һечә, сөз вә сөз бирләшмәләриндә сәс ваһидләринин вәзифәсини дәриндән дәрк етмәли вә онлары өјрәтмәлидир. Она көрә дә Азәрбајчан дилинин фонетикасынын сәчијјәви хүсусијјәтләри башга дилләрин хүсусијјәтләри илә тутушдурулмалы вә мүгајисәли өјрәнил-

мәлидир. Фонетиканын нэзэри әһәмијјәти одур ки, нитг сәсләринин сөзләрин формалашмасында вә үнсијјәт просесиндә иштиракыны елми әсәсларла ишыгландырсын. Дил сәсләри вәситәсилә форма вә мәзмун вәһдәти јараныр, дилин әсәс функцијасы - үнсијјәт вәситәси олмасы һәјата кечир. Дили сәсләрдән кәнарда өјрәнмәк мәзмуну формадан ајырмаг демәкдир. Һалбуки форма илә мәзмун бирликдә ваһид бүтөвлүк јарадыр. Бир сыра морфоложи вә синтактик амилләр фонетик изаһ олунмадан аңлашылмәз. Дил тарихи фонетик әсәссыз јарана билмәз.

Нитг сәсләри дилин вачиб һиссәсидир, чүнки дил сәсләрин сајәсиндә үнсијјәтә хидмәт едир. Үнсијјәт баһа дүшмә, жест, көрмә, сәс вә ешитмә вәситәсилә мүмкүндүр. Жест вә көрмә үнсијјәт вәситәси кими мәһдуд имканлыдыр. белә ки, һәмсөһбәтләрин бир-бирини көрмәси вачибдир. Гаранлыгда жест вә көрмә үнсијјәтлик ролуну итирир. Үнсијјәт заманы һәмсөһбәтләрин сајы минимум ики нәфәр олур. Һәгиги үнсијјәт шәхсләрин биләвәситә иштиракыны тәләб едир. Она көрә дә нитг сәсләри үнсијјәт үчүн зәруридир, чүнки бурада сәс, ешитмә, көрмә вә жест дә вар.

Фонетика дилин тарихини өјрәнмәјә, ајры-ајры сөзләрин етимолокијасыны ачмаға вә ајдынлашдырмаға, дилләрин гоһумлуғуну мүөјјән етмәјә көмәк едир, алынма сөзләрин сөз алан дилин сәс системинә ујғулашдырылмасында мүһүм рол ојнајыр. Фонетиканын әсәслы өјрәнилмәси ана дилин дүзкүн тәләффүз гәјдаларынын мәнимсәнилмәсинә көмәк едир.

Дил тәләффүз олунан, јазылан, охунан вә ешидилән нитг кими мүхтәлиф формаларда тәләффүз олунса да, сәсләрдә тәзаһүр едир. Буна көрә дә сәсләр дилин мадди әсәсыдыр. Дил сәсләләрлә маддиләшән ичтимаи һадисәдир.

Дејиләнләрә әсәсән, фонетиканын практик әһәмијјәтини ашағыдакы кими үмумиләшдирмәк олар: 1. Дил тарихинин өјрәнилмәсиндә, сөзләрин етимолокијасынын дөгигләшдирилмәсиндә ролу әвәсиздир, 2. Дилин әлифбасыны тәртиб етмәк нитг сәсләринә әсәсланыр, 3. Дилин орфографик гәјдаларынын, тәләффүз нормаларынын вә дүзкүн тәләффүз әсәсларынын мүөјјәнләшдирилмәсиндә нитг сәсләри әсәс рол ојнајыр, 4. Нитг сәсләрини вә онларын сәчијјәсини билмәдән фонемләрин дилдәки кәмијјәтини билмәк олмәз, дилин сәс тәркиби мүөјјәнләшдирилер, 5. Нитг сәсләри оху вә јазыны тәдрисетмә методи-

касынын эсасына хидмэт едир, 6. Камил савады олмаг вэ жүк-сөк жазы мэдэнијјетинэ јіјөлөнмөк үчүн сөслэр арасындакы фэрги, дилин жазы формасыны дүрүст билмөк лазымдыр, 7. Нит сөслэри олмадан жазысы олмајан халларын диллэринин элифбасыны вэ жазысыны јаратмаг үчүн зэруридир, 8. Гэдим жазылы диллэрин орфография гайдаларынын тэкиллэширилмэси нит сөслэри эсасында мүмкүндүр, 9. Диллэрин гоһумлугуну мүјјөнлөширдөн амиллэрдөн бири дэ нит сөслэридир, 10. Чанлы харичи диллэрин тэдрисиндэ нит сөслэринин эһэмијјети бөјүкдүр, 11. Практик фонетика сөслэрин дэјишмэ, эвэлэнемэ, сөсдүшүмү, сөсартымы, јердэјишмэси, ујгулашмасы вэ фэрглөшмэси кими һадисэлэри билмэји вэ аһэнк ганунуну дэгиглэширдимэји зэрурилэширир.

Фонетиканын бир сыра техники мөсөлэлэрин һэллиндэ дэ ролу вар: 1) телефон вэ радиотехника илэ нит сөслэринин ајдын вэ анлашыгылы верилмэсиндэ, 2) фонопедија, логопедија вэ сурдопедагокијада, 3) шифаһи нитлэ идарэ олунан машыяларын фэалијјетиндэ, 4) тэрчүмэ чиһазларынын јарадылмасында, 5. јерлэ космос арасында элагэнин јарадылмасында.

Фонетиканын дилчиликдэ јери

Фонетиканын дилчиликдэ хүсуси јери вар. Башга дилчилик фэһлэри кими фонетика мүстэгилир, өзүнүн хүсуси тэдигат объекти мөвчудур. Фонетика ајрыча дилчилик саһэси олса да, башга саһэлэрдэн тамам тэдрич олунмамышдыр, онларла гаршылыгылы элагэдардыр. О, орфография, орфоэпија, лексика вэ грамматика илэ даһа сых багылдыр.

Фонетика нит сөслэри, орфоэпија исэ дүзкүн тэлэффүз һагында тэлимдир. Бу вэ ја дикэр сэсин дүзкүн ишлэдилмэси, онларын сөзлэрдэ дүзкүн бирлэшмэси, вургу, чүмлэнин мүхтэлиф мелодик типлэри, сөзлэрин тэлэффүз нормаларыны мүјјөнлөширир. Фонетика элифбанын һэрфлэринин дүзкүн охунмасыны вэ онларын бирлэшмэсини экс етирир. Һэр дилин жазысынын инкишафы нэтичэсиндэ сөслэрин ифадэси үчүн график гайдалар системи һазырланыр.

Сөзлэрин жазыма гайдалары, һэмин гайдалара фонетик, морфоложи вэ тарихи - эһ'эһэви принциплэрин тэтиги орфография гайдаларынын топлусуну јарадыр.

Фонетика лексика илэ сых багылдыр. Лексиканын тэдигат объекти сөз сөслэр эсасында формалашыр, маддилэшир, мэ'наланыр. Сөз сөсдөн конарда мэ'насыздыр. Сөзлэрин форма вэ мазмунча фэрглэндирилмэси сөслэр васитэсилэ мүмкүндүр. Сөзлэр сөслэрлэ һудудландырылыр. Сөзлэрин дэјишмэси гайдалары фонетик гайдалара эсасланыр. Башга сөзлэ, сөзлэрин дэјишмэ гайдаларыны мүјјөнлөширдимөк мөгсэди илэ тез-тез фонетик гайдалара мүрачиэт едилер. Сөзлэрин тэркибиндэки сөслэр онун заһири чөһэтини тэкил едир /стол-стул, кал-көл/. Бу сөзлэр санилэрэ кэрэ фэрглэнир, мэ'налары мүхтэлиф вэ анлашыгылдыр. Сөзлэрин сөс чилди онун мазмунуну ифадэ етмэ формасыдыр.

Лексика илэ фонетика бир-бири илэ гаршылыгылы элагэдар олса да, бир-бириндэн фэрглэнир. Белэ ки, фонетиканын эјрэндији нит сөслэри мэ'надан мөһрумдур, лексиканын объекти исэ мэ'налы ваһидлэрдир, онлар мэ'нача мүстэгили вэ конкретдир. Лексика дилин мэ'налы идеал чөһэтини, фонетика исэ идеал вэ физик чөһэтини эјрэнир. Фонетика өз гайдаларыны конкрет сөз вэ чүмлэлэрдэн тэчрид олунмуш формада гурур.

Фонетиканын дикэр лингвистик фэһлэрдэн принципиал фэрги одур ки, о, тэбиэтэн мадди олан дил ваһидлэрини эјрэнир. Бу ваһидлэр, бир тэрэфдэн, мэ'надан мөһрум олмасы илэ, дикэр тэрэфдэн исэ онларын грамматик ваһидлэрэ /алмам--алма+м/ чеврилмэси илэ сөчијјөлэнир.

Хүсуси фонетиканын грамматика илэ элагэси барэдэ дилчилик эдэбијјатында мүхтэлиф фикирлэр мөвчудур. Бу фикирлэри үч група ајырмаг олар: 1. Фонетика грамматиканын тэркиб һиссэсидир /В.А.Богородитски, А.М.Земски вэ б./, Богородитскинин фиркничэ, грамматиканын биринчи һиссэси фонетикадыр. Земски гејд едир ки, фонетика грамматиканын дилин сөс гурулушун эјрэнэн һиссэсидир. Фонетика илэ грамматиканын бир-биринэ јахынлашдырылмасынын эсасында һэр ики фэһнин дилин жүксөк дэрэчэдэ системиллији дурур, һэр икиси дилин грамматик гурулушуну эјрэнир, мүстэгили ишлэдилмэјөн, бөјүк кэмијјэтдэ олмајан ваһидлэрдэн /нит сөслэри вэ ја фонем, сөзлэрин мэ'налы һиссэси морфемлэр/ дүзэлмэси вэ бир-бири илэ

анчаг бирлэшмәси, фәалиyyət кәстәрмәсидир. 2. Фонетиканын грамматика илә әләгәсини инкар едәнләр, онларын һәр биринә мүстәгил фәнн кими баханлар. А.И.Томсон фонетиканы грамматикадан аҗырыр. Бунула белә жазыр ки, адәт үзрә грамматикаја сәс һаггында фонетика тәлими дә јерләшдирир. Бу фикирдә оланлар ону әсас кәтүрүрләр ки, фонетика аҗрылыгыда мәнасы олмајан нит сәсләрини, грамматика исә мәналы ваһидләри өјрәнир. 3. Фонетикаја грамматиканын тәркиб һиссәси кими јох, онула сых әләгәдар олан сәһә кими јанашанлар. В.А.Реформатски жазыр ки, фонетика грамматик гурулушыла, лүгәтлә бағлыдыр. Буларын һәр бири дилин гурулушунда аҗрыча мухтар јаруслар олмасы һеч кәсдә шүбһә доғурмур. О белә һесаб едир ки, бу јаруслар бир-бири илә данышыгсыз мәчбури вә структурча шөртләндирилмиш шәкилдә әләгәлидир.

Һәгигәтән, фонетика грамматиканын тәркиб һиссәси јох, дилин сәс тәркибини өјрәнән мүстәгил дилчилик фәннидир. Буларын бир-бири илә әләгәдәр олмасыны инкар етмәк олмас. Фонетика дилин грамматик системиндә тәмсил олуна сәс формасыдыр. Фонетика грамматик формалары ифадә едән васитәләрдән биридир. Бураја шәкилчиләрин мухтәлиф сәсләнмәси, сәсләрин әвәзләнмәси, вургунун јердәјишмәси, фразаларын мелодикасы дахилдир. Фонетика вә грамматика гануналарынын абстрактлашдырылымыш сәчијјәсинә кәрә бир-биринә ујгун кәлсә дә, фонетика бу вә ја дијәр сөзүн конкрет формасына јох, дилин үмуми фонетик гануналарыны нәзәрдән кечирир, грамматика исә аҗры-аҗры сөзләр үчүн јох, бүтөв бир сөз категоријасы үчүн үмуми грамматик гәјдалар верир. Грамматика сәсләрин әвәзләнмәсиндән, вурғу вә интонасијадан кениш истифадә едир. Фонетика грамматиканын тәркиб һиссәси олмаса да, онула сых әләгәдар олса да, дилин грамматик гурулушун өјрәнмәләринә кәрә ејшиләшдирмәк олмас, чүнки фонетиканын тәдигат объекти олан нит сәсләринин аҗрылыгыда мәнасы јохдур, грамматиканын өјрәндији объекләри һәр биринин /морфем, сөз, сөз бирлэшмәси, чүмлә/ аҗрылыгыда мәнасы вар.

Фонетика вә грамматика дилин лүгәт тәркибини өјрәнән лексикадан фәргләнир. Белә ки, фонетик вә грамматик системләр дилин лексик системинә нисбәтән күчлүдүр, лексикада системлилик зәифдир. О, практик олараг, сәгсыз-һесабсыз ваһидләрдән — ајдын мүстәгиллијә вә конкретлијә малик олан аҗры-

аҗры сөзләрдән тәшәккүл тапыр. Буна кәрә дә грамматика вә фонетика дилин гурулушу, лексика исә онун тәркибини, лүгәт инвентарыны өјрәнир.

Фонетик систем вә онун дәјишмәси

Систем бир ишарәнин јох, мухтәлиф ишарәләрин биријидир. Тәкчә дил јох, бүтүн дил ваһидләри ишарәләр системлидир. Дил өзлүјүндә бүтөв, системләр системидир. Дилин системи фонетик, лексик вә грамматик системләр әсасында бүтөвләшир. Дил системи макро, фонетик, лексик вә грамматик системләр микросистемлидир. Дил системи мухтәлиф дәрәжәли үнсүрләрдән ибарәтдир: сәс ваһидләри /фонемләр/, морфем, сөз, чүмлә.

Демәли, дил системлидирсә, онун сәс чәһәти дә системлидир. Бу, о демәкдир ки, һәр фонетик ваһид дијәр фонетик ваһидләрә өз мүнәсибәтинә кәрә мүөјјән едилер. Данышан, адәтән, дәрк етмир ки, дост сөзүндәки т самити тәләффүз олунамур. Нә үчүн баш, бас, дад, јад сөзләриндә чинкилтили вә кар самитләр аҗры-аҗры сәсләр кими асанлыгла дәрк едилер, амма дост сөзүндә т самити фәргләнмир? Бунун сәбәби синтагматик вә парадигматик мүнәсибәтдәдир. ики сәс ваһиди арасында синтагматик мүнәсибәт ики нөвдә ола биләр: 1/ бир синтагмаја дахил олур, бир-бири илә бирләшир, 2/ бир синтагмаја дахил олмур, бирләшмир. ики сәс ваһиди арасында парадигматик мүнәсибәт дә икили характерлидир: 1/ бири парадигмаја дахил олур, 2/ бири исә парадигмаја дахил олмур.

Фонетик системдә һәр фонетик ваһид дијәр фонетик ваһидә өз мүнәсибәтини билдирир. Данышан, адәтән, һеч вахт дүшүнүмүр ки, кеч, һеч сөзләринин сонундакы ч сәсини ч кими јох, ш сәси кими тәләффүз едәчәк. Бу, тәләффүзлә бағлы мәсәләдир.

Сөз ишарәдир, мәфһум ифадә едир, мәфһуму сәс чилди васитәсилә билдирир. Азәрбајҗан дилиндә сайтдән сонра самитин вә ја әксинә, самитдән сонра сайтин кәлмәси системи хатырладыр. Даг вә таг сөзләри бир-бириндән биринчи сәсә /д-т/ кәрә фәргләнир. Башга сөзлә, кар вә чинкилтили самитләр әсасында бир-бириндән сечилир. Карлыг вә чинкилтилик системи

и́ки үздөн ибарәтдир. Бу, сөзләри фәргләндимәјә вә ја ејниләшдирмәјә имкан верир.

Дилин фонетик системи сабитдир. О, узун илләрин, әсрләрин мәнсулудур, әсрләр боју өз сабитлијини горујуб сахлаја билмишдир, әсаслы дәјишликлијә уграмамышдыр. Тарихи шәраит, чографи вә ичтимаи мүнһит, халгын мәнсуллашдығы јер, әразичә гошлу халгларын инкишаф сәвијјәси, халгын өз ичтимаи-мәдәни вә социал-игтисади инкишафы кими амилләр, шүбһәсиз, дилин сәс системинин формалашмасына тә'сир кәстәрмишдир. Лакин социал-игтисади вә ичтимаи-мәдәни инкишаф фонетик систем вә гануналарын формалашмасында әсас рол ојнамышдыр.

Сәс ваһидләринин артикулјасија-физиоложи планда өјрәнилмәси саит вә самит сәсләрин јаранма сәчијјәсини, онларын нитг ахышына мүнәсибәтинин дәјишмәси фонетик системлә, сәс ваһидләринин функционал планда өјрәнилмәси функционал ваһидләрин мәнәли ваһидләр тәркибиндәки ролу вә онларын мүнәсибәти фоноложи системлә бағлыдыр.

Самитләрин јаранма јеринин мүөјјән едилмәси онларын нитг апаратынын һансы һиссәсиндә актив үзвләрин пассив үзвләрә јахынлашмасы вә ја бирләшмәсини кәстәрмәкдир. Самитләрин јаранма үсулуну мүөјјән етмәк онларын тәләффүзүндә јаранан манәнин нечә арадан галдырылмасына ишарә етмәкдир. Самитләр үчүн кар-чинкилттилилик, күјлүлүк-сонорлуг ва-чиб әламәтләрдир. Азәрбајҗан дилиндә самит фонемләр үчүн күј вә сәс, күјүн јаранма јери вә үсулу даими вә конститутив әламәтләрдир. Саитләрин дилин шагули вә үфүги, додагларын вәзијјәтинә кәрә тәснифи артыг систем сәчијјәлидир. Саитләр үчүн дилин галхма вә енмә дәрәчәси, сәрт вә јумшаг дамағын вәзијјәти даими конститутив әламәтдир.

Фонемин кәмијјәт имканы, демәк олар ки, сонсузлур. Неч бир мусиги аләти инсанын нитг апаратынын јаратдығы гәдәр мүнхәлиф сәсләр јарада билмәз. Лакин инсан дилин бүтүн бу ресурсларынын һамысындан истифадә етмир. Нәр дилин фонемин кәмијјәтчә мәнуддур. Нәр дилин фонем кәмијјәтинин әлифбасынын — һәрфләринин сајы илә мүнәкәмә етмәк олмаз. Адәтән, дилдә сәсләрин сајы онлары ифадә едән ишарәләрдән чохдур. Бир дилдә, адәтән, фонемләрин сајы 80-ни кечмир. Нәр дилдә фонемләр бир-бири илә сых бағлыдыр. Онлар өзлүјүндә аһәнкли вә бит-

кин системи тәмсил едир. Дил ајры-ајры фонемләрдән јох, фонемләр системиндән ибарәтдир. Дилдә тәдрич олунмуш фонем јохдур, онлар ајрылығда мүнәтил јанаја билмир, нәр дилдә ваһид систем јаралыр.

Ән чәтини һечанын башлангычыны вә гуртараचाғыны кәстәрмәкдир. Руде өјрәдир ки, һечәја бөлүнмәнин үч чәһәти вар: нәр дәфә бир һечадан дикәринә кечәндә кәскин дәјишмә олур, ејни заманда экспирасија /агчијәрдән һаванын бурахылмасы/, артикулјасија һәрәкәти вә ешидиләни гаврама. Белә үчлү бөлүнмә һечаларын һүдудуну дәгиг мүөјјән етмәјә кәмәк едир, лакин белә бөлкүнүн өзү ихтијаридир.

Ассимилјасија бир-бириндән фәргләнән ики фонемдән бири дикәриндән бир вә ја ики элемент алыр. Бу элементләр ејни ола биләр. Фонем фонематик груп дахилиндә һәјата кечир. Чох вахт ассимилјасија олунан фонемин габаглајыр: данышан фонетик груп дахилиндә фонемин һәјата кечирмәк үчүн ону зәрури оландан әввәл тәләффүз етмәли олур. Нәмин фонемин артикулјасијасынын тәләбинә ујғун ики дәфә тәләффүз едир. Диссимилјасија исә артикулјасија һәрәкәти кәзләнилән ики дәфә әвәзинә бир дәфә тәләффүз олунур.

Фонетик систем илк дөвләрдән мүөјјән едилир вә өмрү боју сахланьлыр: биз артикулјасија системини һәјатымызын со-нуна гәдәр сахлајырыг.

Ушағлыгдан мәнисәнилмиш ваһид истисна имканына кәрә ана дилин тәләффүзү харичи дилин тәләффүзү илә әвәз едилир, онун өјрәнилмәси вәрдиншин нәтичәсидир. Морфоложи систем дә сабитдир, лакин онун мәнкәмләнмәси үчүн узун вахт тәләб олунур. Фонетика вә грамматика бир нәслин һәјатында дәјишилир, дил исә бир нәсилдән дикәр нәслә кечәндә дәјишликлијә уграјыр.

Фонетиканын нөвләри

Фонетика дилин сәс тәркибини, фонетик һадисәләри, онларын әмәлә кәлмәсини, сәсләнмәсини, дилдәки мөвгәјини синхрон вә диахрон планда өјрәнир. Синхрон планда фонетик системин һазыркы вәзијјәти, нитг сәсләринин тәсвири, диахрон планда тарихән нитг сәсләринин дәјишмәси вә инкишафы өјрә-

нилер. Дилин сәс материалынын өjrөнилмәсинин мәгсәд вә методларына, нитт сәсләринин нәзәри вә әмәли тәтбигицә әсасән фонетиканын ашагыдакы нөвләрини кәстәрмәк олар: нәзәри вә практик фонетика; үмуми вә хусуси фонетика; тәсвири, тарихи, мұгајисәли вә тәчрүби фонетика; акустик, физиоложи вә лингвистик фонетика.

Нәзәри вә практик фонетика. Нәзәри фонетика дилин сәс чәһәти илә әлагәдар олан үмуми мәсәләләри һәлл едир, сәсләрин бирләшмәси вә дәјишмәси ганунаујунлуғуну, нитт ахынында фәргләнмәсини өjrәңир. Бу, дилин сәсләрин өjrәнилмәсинә, бир сыра грамматик һадисәләри изаһ етмәјә, дилләрин гоһумлуғуну мүәјјән етмәјә, дилин тарихи инкишаф просесини изләјәмәјә хидмәт едир. Практик фонетика нәзәри фонетиканын гајдаларына, нәзәри мәсәләләринә әсасланыр. Сәсләрин практик өjrөнилмәсинә хусуси әһәмијјәт верир. Мәсәлән, ана дилиндә вә харичи дилдә сәсләрин дүзкүн тәләффүзүнүн гојудушу үчүн, орфографија, јазысыз дилләрин әлифбаларынын јарадылмасы үчүн логопедија вә сурдопедагогика үчүн чоһ сәрфәлидир.

Үмуми вә хусуси фонетика Үмуми фонетика дүңјанын мұхтәлиф дилләринин нитт сәсләринин јаранмасыны вә характерини өjrәңир, инсадын нитт апаратында сәсләрин артикулјасијасынын үмуми чәһәтләрини, имканларыны изаһ едир, мұхтәлиф дилләрин үмуми сәс гануналарыны мүәјјәнләшдирир, нитт сәсләринин тәбиәтини арашдырыр, јаранма вәзијјәтини тәһлил едир, нитт ахынында сәсләрин вәзијјәтини тәсвир едир, һечә, вурғу вә интонасијанын үмуми мәсәләләрини үмумиләшдирир. Сәсләрин үмуми акустик вә физиоложи чәһәтләри, сәсләрин тәснифиндә тәтбиг олуан үмуми принципләр, еләчә дә вурғу, һечә, интонасија, сәс, фонем, сәс системи, сәсләрин дәјишмәси вә әвәзләнмәси кими мәсәләләрин нәзәри әсаслары үмуми фонетиканын мөвзусудур.

Үмуми фонетика акустик-физиоложи вә лингвистик аспектләрин бирлији кими нитт сәсләринин тәбитини өjrәнмәклә мөшғулдур. Нитт сәсләринин јаранмасынын үмуми вәзијјәтини арашдырыр. Нитт сәсләринин јаранмасынын үмуми нәзәри мәсәләләринин һазырланмасы, самит вә саит сәсләрин тәбиәти, һечанын структур имканы вә мүмкүн гурулушу, вурғунун мұхтәлиф тишләри һагында нәзәри фикирләр сөјләнилер. Башга сөз-

лә, үмуми фонетика дилин сәсләри һагында бирлијин нәзәри мәсәләләринә тохунур. Хусуси фонетика ајры-ајры дилләрин конкрет фонетик системини өjrәнән фонетикаја дөјилер. Мәсәлән, Азәрбајҗан дилинин фонетикасы, рус дилинин фонетикасы, инкилис дилинин фонетикасы вә с. Бу фонека бир дилин сәсләрини синхрон вә ја диахрон планда тәсвир едир. Һәр дилин өз фонетик гурулушу вар. Мұхтәлиф дилләрин фонетик гурулушундакы фәргләр үмуми вә хусуси фонетикаларын јаранмасына имкан јарадыр. Бу тәкчә мұхтәлиф дилләрдә јоһ, ејни заманда фонетик гурулушлары јахын вә охшар олан гоһум дилләрин дә бир-бириндән фәргли чәһәти вар. Мұхтәлиф дилләрин саит вә самитләринин тәркибчә вә кәмијјәтчә мұгајисәси хусуси вә үмуми фонетикалары бир-бириндән ајырмаға имкан верир. Инкишаф етмиш чанлы дилләрдә саит вә самитләрин тәснифи, әсасән, ејнидир, лакин һәр дилдә саит вә самитләрин тәркиби вә кәмијјәти мұхтәлифдир. Мәсәлән, рус дилиндә алты саит, Азәрбајҗан дилиндә доғуз саит вар. Азәрбајҗан дилиндә ә, ә, ү саитләри рус дилиндә јоһдур, амма Азәрбајҗан дилиндә вар. Бунлар милли сәчијјәли саитләрдир.

Тәсвири вә тарихи фонетика. Тәсвири фонетиканын мәгсәди конкрет бир дилин сәс тәркибинин вә сәс гануналарынын нә сәвијјәдә олдуғуну мүәјјән етмәк, фонетик дәјишмәләрин ганунаујунлуғуну тәсвир етмәкдир. Бу, һазыркы дөврдә дилин сәс системидир, онун мәнбәји тамам чанлы дилдир. Бу фонетика дил тәлим ишини фәјдалы вә сәмәрәли гурмагда, әлифбаны тәкмилләшдирмәклә, орфографија гајдаларыны елми-нәзәри әсаслар үзрә дөғигләшдирмәклә, тәкмилләшдирмәклә, орфографијанын әсасларыны мүәјјәнләшдирмәклә, мутәхәссисләрин, хусусән дил мұәллимләринин нәзәри чәһәтдән силаһландырылмасында мұһүм рол ојнајыр. Дилин сәс системинин инкишаф вәзијјәтини тәсвир етмәк үчүн тәдғигата мұасир дил материаллары чәлб едилер. Тәсвири фонетика академик вә норматив сәчијјәлидир. Бу, конкрет бир дилин материалы илә әлагәдардыр, онун тарихи инкишафынын мүәјјән мәрһәләсидир.

Тәсвири фонетикада мұасир әдәби дилә, чанлы данышыға вә нәһәјәт, чанлы шивәләрә әсасән нәтичәләр чыхарылыр. Бурада һазырда сәсләнән, ешидилән дил арашдырылыр. Тәсвири фонетиканын тәдғигатынын ики аспекти вар: I/ физиоложи-акустик: тәләффүз органлары илә јаранан нитт сәсләри вә онла-

рын акустик təбиəти ѳрəнилir, 2/ нитг сəслəринин функционaл, фонолoжи вəзифəси, фəрглəндиричи имкaны, онлaрын фонем системи, мўјјəн фонетик шəраитдə чыxyн едəн нəвлəri кəздəн кечирилir.

Тəвири фонетика дилин сəс системинин мўјјəн мəрһəлəсини ѳрəнилir, нитг сəслəринин тарихи инкишaфы жоx, олан вə ја тəрəјəн үнсүрлэр тəсвир едилir. Бурада мўшaһидə үсулундaн истифaдə едилir.

Тарихи фонетика бир дилин сəс системинин бир дөврүнү жоx, əсрлэр боју дəјишмə вə инкишaф проблемини вə гaнунауј-гунлугуну, ајры-ајры сəслəрин тарихəн дəјишмəсини мўјјəнлəшдирир. Тəвири фонетикaнын нəтичəлəri тарихи фонетика үчүн зəрури материалдыр.

Тарихи фонетикaнын əсaс методу мўгајисəли-тарихи методдыр. Тəдгигатчы дилин мўхтəлиф диалект сəслəрини əдəби дилин сəслəri илə, јaхын гoһум вə ја гoһум олмaјaн диллəрин нитг сəслəрини мўгајисə едир. Мўгајисəли-тарихи методла əввəлки тарихи дөврүн сəс системинин вəзијјəти ајдынлaшдырылып, тарихи фaктларла кечмиш нитг сəслəri јенидəн чaнлaндырыр. Тарихи фонетика нитг сəслəрини диaхрон шaндa арашдырыр.

Тарихи фонетикaнын мəгсəди тарихи инкишaф просесиндə дилин сəс тəркибини, фонетик гaнун вə гaјдаларда бaш вермиш дəјишикликлəri ѳрəнмəк, һəмин дилин фонетик системинин тарихини мўјјəн етмəк, һəмин дилин фонетик системинин инкишaф тарихини мўјјəнлəшдирмəкдир. Бурада сəс тəркибинин тəкмиллəшмəси, мўјјəн сəсин вə ја фонетик гaнунун тəдричəн кениш дaирəдə ишлəнмəси, јени бир сəсин тəрəмə, дикəр сəсин жоxолмa просеси тəдгиг олунур. Бу фонетикaнын əсaс тəдгигат објекти јазылы абидəлəрдир. Тарихи фонетикада, əсaсəн, јазылы абидəлэр вə гoһум диллэр фонетик чəһəтдəн арашдырылса да, мўасир дил, онун мўхтəлиф шивəлəri, мўхтəлиф үслублары вə онун тəдгигат објекти ола билэр.

Тарихи фонетика, тарихəн фонетик дəјишмəлэр, адəтəн, дил тарихи илə бaғлыдыр. Бу фонетикaнын принципaл ики мўхтəлиф нөвү вaр. Дəјишмəнин бириндə сəһбəт бütөвлүкдə дилин гəдим фонем тəркибини сaхлaмaглa морфем вə ја сəзлəрин фонетик чилдиндə кедир, дикəри фонем системинин өзүнə тохунур. Тарихи фонетика, биринчи нөвбədə, фонем тəркиби вə

системинин инкишaфы илə мəшгул олур. Дилин фонетик тəкaмүлү мəһз тарихи фонетика илə бaғлыдыр.

Тəсвири вə тарихи фонетика бир-бирини тaмaмлајыр, тəсвири фонетика тарихи фонетикaнын тəркиб һиссəсидир. Тəсвири фонетика мўјјəн дилин фонетик системинин бир, тарихи фонетика исə бир нечə дөврүнү арашдырыр.

Мўгајисəли вə тəчрүби фонетика. Мўгајисəли фонетикада əдəби дилин сəс системи диалектлəрин нитг сəслəri, гoһум вə гoһум олмaјaн диллəрин сəс системилəri мўгајисəли ѳрəнилir. Бурада мўгајисə үсулундaн истифaдə едилir. Мўгајисəли фонетикада бир дилин шивəлəриндəки, бир дил aиллəсинə мəнсуб диллəрдəки вə һəттa мўхтəлиф дил системлəриндəки системлэр бир-бири илə мўгајисə јолу илə тутушдурулур, охшар вə фəргли чəһəтлэр ашкарланыр.

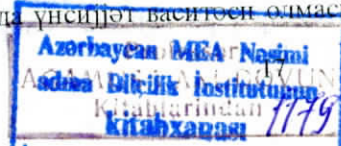
Əввəллэр нитг сəслəri əн'əнəви јолла, инди лабораторија јолу илə ѳрəнилir. Лабораторија вaситəсилə нитг сəслəрини ѳрəнəн фонетика тəчрүби фонетика адланыр. Тəчрүби фонетикада тəтбиг олунaн үсуллар булардыр: 1/ рентгенограм, 2/ пaлатoграм, 3/ кимoграм, 4/ электроакустик, 5/ ассилограм, 6/ магнитoфон јазысы.

Пaлатoграм дилин үст дамаға тохунaн јерлəрини, јени мaнəнин дамагдакы јерини, лингвограм дилин тохунaн һиссəсини, јени мaнəнин дилдəки јерини, одонтoграм исə дилин дишлэрə тохунмaсыны əкс етдирир. Буларын вaситəсилə сəс гaбилиндə дилин тудугу вəзијјəти ѳрəнмəк олар.

Акустик, физиоложи вə сoсиоложи фонетика. Акустик фонетика дaнышыг сəслəринин физики хaссəлəриндəн, онларын сəслəнмəсиндəн, тoнундaн, тембриндəн вə с. бəһс едир. Бу фонетика дaнышыг сəслəринин тəдгигиндə ассилограмлардан, спектрограмлардан вə с. истифaлə едир.

Физиоложи фонетика сəслəрин əмəлə кəлмəсиндə ишти-рaк едəн үзвлəриндəн бу вə ја дикəр сəсин тəлəффүзү зaмaны онларын aлдыгы вəзијјəти вə с. ѳрəнилir. Физиоложи фонетикада сəслəрин тəдгигиндə бир сыра вaситəлəрдəн-рентгенограмлардан, пaлатoграмлардан вə дaнышыг үзвлəринин фoтo-шəкиллəриндəн истифaдə едилir.

Сoсиоложи фонетика дaнышыг сəслəринин ичтiмaи мaһијјəтиндəн, онларын вəзифəсиндəн, функцијaсындaн вə инсaнлар арасындa үнсiјјəт вaситəси олмaсындaн бəһс едир.

Фонетиканын һәр үч нөвү бир-бири илә әлагәдардыр, дилин сәс тәркибини — фонетик гурулушуну, хусусилә фонемләр системини өйрәнмәклә мәшгулдуз.

Фонетик ганунлар

Фонетика дилин сәс ваһидләринин бирләшмәсини вә әвәзләnmәсини иларә сдән ганунлары өйрәнир. Һәр дилдә сәсләр өз хусуси ганунлары әсасында бирләшир. Ваһидләрин бирләшмәси ганунлары дилдә гаршылыгы әлагәдар олан бүтөвлүк жарадыр. Һәр дилин ганунлары әсасында сәсләр дәжишир. Дәжишмә ганунлары дилдә ваһидләрин бүтөвлүжүнү жарадыр. Сәс ваһидләринин бирләшмәси вә дәжишмәси ганунлары бир-бири илә, әсасән, шәртләндирмә илә бағлы олса да, онлар кеҗфиҗәтчә мұхтәлифдир, аҗры-аҗрылыгыда өйрәнилмәлидир.

Сәс ганунлары терминини дилчилиҗә Бопш кәтирмишдир. О, әввәлчә аһәнк гануну, сопра сәс гануну термини ишләтмишдир. Сәс ганунларынын әсас принципләри бу ганунун јаранма сәбәбләри вә баш вермә сәчиҗәсидир. Дилчиликдә әлагәли, мөвгели вә спонтон /дахили сәбәбләрдән төрәјән, өз-өзүнә әмәлә кәлмә/ сәс дәжишмәләри мөвчуддур. Сәс ганунларынын маһиҗәтини Б.Делбрук белә ачыглајыр: "Сәс ганунлары мөҗјән дилдә, мөҗјән заманда баш верән вә тәкчә һәмин дил үчүн, һәмин заман үчүн гүввәдә олан охшарлыгыдыр". Сәс ганунларыны ашагыдакы кими изаһ етмәк даһа мөгсәдә уҗундур: мөҗјән бир дилдә, мөҗјән шәраитдә, мөҗјән әразидә, мөҗјән заманда баш верән сәс дәжишмәләри фонетик ганунлар адланыр. Фонетика ганунларынын өйрәнилмәси вә төһлили үчүн конкрет тарихи јанашма тәләб олунур. Фонетикаја иҗтисади вә социал шәртләндирмә тәтибиг едилмәлидир.

Фонетик ганунларын грамматика үчүн әһәмиҗәти бөјүкдур. Буну әсас үч маддә илә мөҗјәнләшдирмәк олар: 1) фонем зәиф мөвгедә фонетик гануна кәрә сыфыр сәс чеврилә биләр. шәкилчиләрин итмәси морфоложи системи дәжишир, 2) фонем шәкилчи тәшкил едикдә фонетик гануна кәрә дәжишә биләр. Бә'зи шәјилчиләр ја сәсләнмәсинә кәрә ејнилә, ја да әксинә ифадә планында фәргләнә биләр. Бу морфоложи системин дәжишмәсинә сәбәб олур, 3) фонетик ганунун тә'сири илә сөзүн фонемин морфем вә һечалар үзрә пәјлана биләр. Фонетик

ганунлар мұтајисәли-тәчрүби дилчилиҗин сон һәдди, ән јүксәк зирвәсидир¹.

Дили өйрәнәркән онун өзүнүн объектив ганунларына әсасланараг дахили ганунауҗунлулардан чыхып етмәк лазымдыр. Тәкчә сәсләр јох, үмумиҗәтлә, бүтүн дил ваһидләри ики чүр гануна табедир: ганунауҗун әвәзләnmә вә ганунауҗун бирләnmә. Фонетик ганунлар фонетик уҗунлуғ, мүнтәзәм вә гаршылыгы шәкилдә сәсләрин бир-биринә тә'сиринин нәтичәсидир. Мәсәлән, сөз сонунда күҗлү чинкилтили самитләрин карлашмасы, сөз сонунда кар самитләрин чинкилтиләшмәси артыг ганун шәклинә дүшмүшдур. Демәли, «бир дилдә сөзүн әввәлиндә чинкилтили партлајан самит ишләнирсә, о бири дилдә һәмин мөвгедә ејни мөхрәчдә тәләффүз едилән чинкилтили иффрикат ишләнир». Бу тишли нәтичәни сәс ганунлары, јахуд фонетик ганунлар адландырырлар. Фонетик ганунлары ашагыдакы мә'луғатлары дүстура дахил едир: а) сәс, јахуд сәс групуна ишарә, б) сөздә, морфемдә, јахуд сәс групунун аид олдуғу дилә, јахуд дилләрә ишарә².

Фонетик ваһидләр вә васитәләр

Инсан нитти аҗры-аҗры сәсләрә аҗрытыр. Бунлар бир-бириндән фәргләнир. һәр бир шәхс гап, гош сөзләриндәки саитләрин, баш вә даш сөзләриндәки самитләрин фәргини ешидир, лакин әслиндә нитг ахынында аҗры-аҗры сәсләрин аҗрымасы һеч дә тәкчә сәсләнмә илә мөҗјән едилмир. Ејни сәсләнмәни мұхтәлиф дилләрдә данышанлар сәс тәркибини мұхтәлиф бахымдан гижмәтләндирир. Мәсәлән, әрәбләр а сәсинин о сәсиндән, корејальылар исә б сәсинин д сәсиндән фәргини кәрмәјәчәкләр.

Дилдә нә гәдәр мүстәгил сәс ваһидиндән истифадә едилдијини мөҗјән етмәк үчүн ики вәзифәни һәлл етмәк лазымдыр: 1/ нитг ахыныны аҗры-аҗры сәсләрә аҗырмағ, 2/ ејни вә ја фәргләнән сәсләри мөҗјән етмәк. Бүтүн дилләр үчүн нитг ахынын сәс ваһидләринә аҗырмасынын үмуми принципи минимал мә'налы ваһидләрин - морфемләрин мөвчудлуғуна әсасланыр. Мұхтәлиф дилләрдә морфемлә сәс арасында мұнасибәт ејни де-

¹ Ә.Рәчәбов. Дилчилик тарихи, Б., 1988, с. 125-127.

² Јенә орада, с. 125.